

*Горбачов В. О., молодший науковий співробітник
лабораторії вікової психофізіології Інституту
психології імені Г.С.Костюка НАПН України (м. Київ)*

АНАЛІЗ ПРОВІДНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті проведено аналіз ідентичності в контексті сучасних досліджень розвитку та функціонування особистості в життєвому та професійному просторі.

Ключові слова: особистість, ідентичність, ідентифікаційні структури.

В статті проведено аналіз ідентичності в контексті сучасних досліджень розвитку і функціонування особистості в життєвому та професійному просторі.

Ключевые слова: личность, идентичность, идентификационные структуры.

In stat'e proveden analiz identichnosti in kontekste sovremennykh issledovaniy razvitiya i funkcionirovaniya lichnosti in zhiznennom i professional'nom prostranstve.

Klyuchevye of word: lichnost', identichnost', identifikatsionnye struktury.

Термін "ідентичність" у вітчизняній психологічній літературі вживається доволі часто, проте при визначенні самого поняття "ідентичність" стикаємось з труднощами, пов'язаними з неоднозначністю його трактувань.

Так, у "Словнику практичного психолога" ідентичність визначається як відчуття самототожності, власної істинності, повноцінності, причетності до світу і інших людей. Відчуття набуття, адекватності і стабільного володіння особистістю власним Я незалежно від змін останнього і ситуації; здатність особистості до повноцінного вирішення задач, що постають перед нею на кожному етапі розвитку [5, с.186].

У більш широкому значенні ідентичність розуміється як ототожнення індивідом себе з іншою людиною, безпосереднє переживання суб'єктом того або іншого ступеня тотожності з об'єктом. Саме по собі це визначення не вносить в поняття ідентичності досить чіткого психологічного значення, оскільки вимагає розкрити те поняття, через яке дано визначення: тотожності. Тотожність різноманітних образів "Я" формується в контексті їх відповідності окремим уявленням індивіда в тій чи іншій сфері його життя. Проте в понятті тотожності існує і інша складова - тотожність себе з іншими. Ця частина визначення тотожності припускає той факт, що ідентичність не є простою тотожністю самому собі або іншим, а передбачає певні співвідношення "Я і інші".

Одне із значень терміну "ідентичність" знаходимо в теорії когнітивного розвитку Ж. Піаже, який пов'язує це явище з розвитком поняття об'єктної незмінності, тобто незмінність об'єктів і ідентичність об'єктів еквівалентні [7, с.14]. З формальної точки зору

поняття "індивідуальна ідентичність" співпадає з поняттям "об'єктна ідентичність".

А. Адлер розуміє ідентичність як єдність особистості в кожній людині. Кожен індивід являє собою одночасно єдність особистості і індивідуальний стиль вираження цієї єдності [7].

У психосинтезі притримуються точки зору про те, що "як би не трактувалось відношення між індивідуальним Я і загальним Я - як відношення тотожності або схожості, відмінності або єдності, - найголовніше ясно бачити (у теорії і на практиці) різницю між Я в його сутнісній природі, яка була названа нашим "Джерелом", "Центром", "глибинною Істотою", нашою "Вершиною", - і нашою повсякденною особистістю, нашим обмеженим "я", або его, яке ми звичайно усвідомлюємо" [2].

Очевидно згідно концепції Р. Ассаджолі ідентичність можна трактувати в категоріях самосвідомості як "Я в його сутнісній природі" [2].

Історія дослідження ідентичності як психічного явища бере свій початок з робіт У. Джемса, Ч. Кулі, Дж. Міда. У подальшому представники різних психологічних концепцій розглядатимуть проблему ідентичності, доповнюючи і уточнюючи її психологічний зміст.

В 70-х роках минулого сторіччя поняття ідентичності стає все більш популярним у вітчизняній психології, доповнюючи, уточнюючи, а нерідко і замінюючи собою більш традиційні поняття Я-концепції, образу "Я", самості і т.д. При цьому складність критичного аналізу різних підходів до проблеми ідентичності визначається наявністю різних методологічних підстав, а також специфікою предмету дослідження.

В ході теоретичного аналізу нами було виділено кілька наукових підходів, що

розглядають структуру, генезис, умови та особливості становлення і розвитку ідентичності, маючи при цьому власну предметну сферу аналізу і роблячи акцент на окремі структурні компоненти ідентичності. Такими підходами виступають: психоаналітичний підхід, який включає психосоціальну концепцію Е.Еріксона, статусний підхід Дж.Марсія, ціннісно-вольовий підхід до ідентичності А.Ватермана, біхевіористичний (Д.Кемпбелл, М.Шеріф), інтеракціоністський (Е.Гофман, Л.Краппман, Дж.Мід, Р.Фогельсон, Дж.Хабермас), когнітивний (Г.Брейкуелл, Дж.Тернер, Г.Теджфел), екзистенційно-гуманістичний (Д.Бьюдженталь, А.Мінделл, Е.Мінделл) і структурно-динамічний підхід вітчизняних учених (В.С.Агєєв, Н.В.Антонова, П.І.Гнатенко, О.М.Ічанська, І.С.Кон, О.М.Леонтєв, С.Д.Максименко, В.М.Павленко, В.В.Столін, Л.Б.Шнейдер, В.А.Ядов і ін.).

Аналіз досліджень психоаналітичного напрямку показав, що його ¹ представники одними з перших підійшли до дослідження проблеми ідентичності і в цілому процесів ідентифікації, пояснюючи їх інтрапсихічними чинниками з привнесенням окремих соціальних аспектів. Так, З.Фрейд вперше у своїх роботах згадав ідентичність у кількох різних змістах (перцептивному та етнічному) та висуває несвідомі імпульси в якості психологічних причин ідентифікацій. При цьому розбіжності між ними виникають у відношенні патологічності цих процесів і впливу на них соціального оточення. На противагу ним, ряд сучасних дослідників подібними причинами вважають не несвідомі імпульси, а соціально-психологічні утворення [8]. В рамках даного напрямку проблема ідентичності являється однією з центральних в роботах Е.Еріксона. Він у своїй епігенетичній концепції життєвого шляху приходить до розуміння ідентичності як внутрішньої безперервності і тотожності особистості, як найважливішої характеристики її цілісності і зрілості, як інтеграції переживань людиною свого нерозривного зв'язку з певними соціальними групами. Це визначає систему цінностей, ідеали, життєві плани, соціальну роль індивіда, його потреби і способи їх реалізації. Ідентичність характеризує саме те, що залишається постійним, не дивлячись на всі зміни і розвиток даної людини впродовж її життя [3].

Е. Еріксон також визначає ідентичність як складне особистісне утворення, яке має багаторівневу структуру, що пов'язано з

трьома основними рівнями аналізу людської природи: індивідним, особистішим і соціальним.

Крім того, вчений виділяє також его-ідентичність (рольові образи, як результат синтезуючої функції "его" на межі з соціальним оточенням) і більш ширше поняття я-ідентичність (витікаючий з життєвого досвіду результат успішної реінтеграції спутаних Я-образів в ансамбль ролей, що гарантують соціальне визнання) [1, с.127].

У його теорії процес розвитку розглядається як вирішення криз на кожній стадії розвитку, яке приводить до набуття тієї або іншої ідентичності.

Дж.Марсія визначив ідентичність як структуру Его — внутрішню, самостворюючу, динамічну організацію потреб, здібностей, переконань і індивідуальної історії. Для операціоналізації поняття ідентичності він висунув припущення, що дана гіпотетична структура проявляється феноменологічно через спостережувані паттерни "рішення проблем". Рішення кожної, навіть незначної життєвої проблеми здійснює певний внесок в досягнення ідентичності. При цьому Дж.Марсія підкреслює, що розвиток ідентичності може включати і багато інших аспектів [8].

У дослідженнях Дж.Марсія знаходимо якісні характеристики прояву ідентичності на різних стадіях її становлення [2]. Дифузну ідентичність характеризується "відсутністю зобов'язань". Людина на цій стадії не має стабільних цілей, цінностей і переконань і навіть не намагається активно їх сформулювати. Зазвичай вона ніколи не знаходиться в стані кризи ідентичності, і виявляється нездатною розв'язати проблеми, що виникають. За відсутності ясного відчуття ідентичності такі люди переживають ряд негативних станів, включаючи песимізм, апатію, тугу, відчуження, відчуття безпорадності і безнадійності.

Статусом передчасної ідентичності володіє людина, яка ніколи не переживала кризи ідентичності, проте володіє деяким набором цілей, цінностей і переконань. Зміст і сила цих елементів ідентичності можуть бути такими ж, як і у тих, що досягли ідентичності, процес же їх формування - різний. У людини з передчасною ідентичністю елементи формуються відносно рано не в результаті самостійного пошуку і вибору, а внаслідок ідентифікації з батьками або іншими значущими людьми. Прийняті таким чином цілі, цінності і переконання можуть бути

схожими з батьківськими або відображати їх очікування. Передчасна зупинка формування ідентичності є небажаним результатом розвитку, вона може виявитися остаточною безвихіддю або, в більш сприятливому випадку, носити тимчасовий характер. У останньому випадку на шляху до досягнення ідентичності пізніше вибирається мораторій.

Стан мораторію характеризується переживанням кризи (вибір між різними альтернативами) і утрудненням в прийнятті відповідального рішення. Така людина постійно знаходиться в стані пошуку інформації, корисної для розв'язання кризи. На ранніх стадіях такого пошуку людина переживає відчуття радісного очікування, цікавості.

На стадії досягнення ідентичності людина, що пережила кризу, ухвалює певні рішення відносно життєвих цілей, цінностей і планів. Така людина знає, хто вона і чого хоче, і відповідно структурує своє життя. Їй властиве відчуття довіри, стабільності, оптимізму відносно майбутнього. Усвідомлення труднощів не зменшує прагнення дотримуватися обраного напрямку. Свої цілі, цінності і переконання така людина переживає як особистісно значимі і як такі, що забезпечують відчуття спрямованості і осмисленості життя.

Прихильник концепції Дж. Марсія М. Берзонскі, досліджуючи індивідуальні орієнтації під час формування ідентичності, виділяє три основні орієнтації, які обумовлюють 4 статуси ідентичності:

- мораторій та досягнення ідентичності корелюють з інформаційною орієнтацією. А саме, такі індивіди посилено шукають інформацію для прийняття остаточного рішення;
- дифузія ідентичності, яка корелює з орієнтацією ухиляння від прийняття рішення;
- передчасна ідентичність, яка корелює з орієнтацією на норми, що є загально прийнятими. Головна ознака таких індивідів - конформістська стратегія прийняття остаточних рішень [4, с.32].

А.Ватерман [8] також вважає формування ідентичності не одиничним актом, а серією взаємопов'язаних виборів. Роблячи акцент на ціннісно-вольовому аспекті розвитку ідентичності, автор пов'язує її з наявністю у людини чіткого самовизначення, що включає вибір цілей, цінностей і переконань, яким людина слідує в житті. Цілі, цінності і переконання А.Ватерман називає елементами ідентичності. Вони формуються в результаті вибору серед різних

альтернативних варіантів в період кризи ідентичності і є основою для визначення життєвого напрямку, сенсу життя.

Згідно його моделі, розвиток ідентичності не можна назвати лінійним процесом, оскільки він може повертатися на нижчий рівень. Навіть маючи досягнуту ідентичність, людина може під впливом кризи знову повернутися в дифузний стан. Відчуття вирішеності, досягнення ідентичності, руйнується, у міру того як цілі, цінності і переконання втрачають свою життєвість, перестають відповідати вимогам життя, що змінилося. Якщо при цьому запускається процес розв'язання кризи, людина має можливість знову досягти тимчасово втрачену ідентичність. Але якщо вона не бажає усвідомлювати змін, що відбуваються, і витрачати зусилля на особистісні пошуки, то може опинитися в дифузному стані. В той же час, А.Ватерман вважає, що людина, яка один раз побувала в стані кризи, більше не повернеться в стан первинної ідентичності, оскільки сам процес вирішення проблем в період кризи змінює якість всіх рішень, що приймаються згодом [5].

Автор також виділяє чотири сфери життя, які є найбільш значущими для формування ідентичності: 1) вибір професії і професійного шляху; 2) прийняття і переоцінка релігійних і моральних переконань; 3) вироблення політичних поглядів; 4) прийняття набору соціальних ролей, включаючи статеві ролі і очікування відносно шлюбу і батьківства [1].

Представники біхевіористичного напрямку (Д.Кемпбелл, М.Шеріф), так само як і дослідники психоаналітичної орієнтації, не роблячи процес ідентифікації самостійним предметом дослідження, фіксують його як необхідний наслідок міжгрупового конфлікту, який виникає через конкуренцію в боротьбі за реальні переваги, а не через емоції або депривації особистості. Разом з тим, біхевіористи вивели проблему ідентичності на соціальний рівень, розглядаючи її не як результат взаємостосунків між окремими індивідами, а як наслідок міжгрупових відносин [2, с.607].

Дослідники ідентичності в рамках символічного інтеракціонізму виходять з "концепції Я" Дж.Міда. Під ідентичністю, або "Я", Дж.Мід розумів здатність людини сприймати свою поведінку і життя як пов'язане, єдине ціле.

Розглядаючи проблему співвідношення соціальної детермінації ідентичності і свободи особистості, Дж.Мід [1] виділяє

усвідомлювану і неусвідомлювану ідентичність. Неусвідомлювана ідентичність базується на неусвідомлено прийнятих нормах, звичках. Це прийнятий людиною комплекс очікувань, що поступають від соціальної групи, до якої вона належить. Усвідомлювана ж ідентичність виникає, коли людина починає роздумувати про себе, про свою поведінку. Підкреслюється значення когнітивних процесів, оскільки перехід від неусвідомлюваної до усвідомлюваної ідентичності можливий тільки за наявності рефлексії. Людина усвідомлює свою ідентичність, роздумуючи про себе за допомогою набутої в соціальній взаємодії мови. Отже, усвідомлювана ідентичність не означає автономії особистості від соціуму: вона формується за допомогою категорій, вироблених в мові. У той же час наявність усвідомлюваної ідентичності означає момент відносної свободи особистості, оскільки людина перестає слідувати ритуалізованому розгортанню дій і починає думати про ціль і тактику своєї поведінки.

Таким чином, Дж. Мід надає виняткове значення символічній комунікації, як вербальній, так і невербальній. Згідно автору, розвиток ідентичності йде по напрямку від неусвідомлюваної до усвідомлюваної.

Він вирішує співвідношення між соціальною детермінацією і само детермінацією особистості через розділення ідентичності на аспекти "Г" і "МеЛ" "Ме" характеризує людину як істоту, детерміновану соціально заданими умовностями і звичками. Це ніби представник суспільства в індивідуумі (так зване рефлексивне Я): воно складається з інтерналізованих "генералізованих інших". Однак в людині є завжди те, що відрізняє її від суспільних стандартів. Цю сторону особистості Дж. Мід позначив терміном Т, як дещо унікальне в особистості, здатне реагувати на соціальну ситуацію своїм індивідуальним, неповторним чином. Це те, що можна назвати "імпульсивне Я"[8].

Також автор наголошує, що при інтерпретації людської поведінки необхідно враховувати обидва аспекти ідентичності.

Розвиваючи ідею Дж.Міда про наявність типів ідентичності, Е.Гофман інтерпретує поведінку людини як усвідомлювану або неусвідомлювану стратегію рішення нею власних проблем, пов'язаних з ідентичністю. Він виділяє три види ідентичності: 1) соціальна ідентичність - типізація особистості іншими людьми на основі атрибутів соціальної групи, до якої вона належить; 2) особиста ідентичність - тут мова йде про

індивідуальні ознаки людини: по-перше, сюди входять всі унікальні ознаки даної людини (наприклад, відбитки пальців), по-друге, унікальна комбінація фактів і дат історії її життя; 3) Я-ідентичність - суб'єктивне відчуття індивідом своєї життєвої ситуації, своєї безперервності і своєрідності. Особиста ідентичність також є соціальним феноменом: сприйняття особистої ідентичності відбувається за умови, що інформація про факти життя людини відома її партнеру по взаємодії [7].

Уявленням Е.Гофмана близька модель "боротьби ідентичностей" Р.Фогельсона [5]. У цій моделі автор виділяє чотири види ідентичності:

1) реальна ідентичність - самозвіт індивіда про себе, його самоопис "я сьогодні";

2) ідеальна ідентичність - позитивна ідентичність, до якої індивід прагне, яким йому хотілося б себе бачити;

3) негативна, "викликаюча страх" ідентичність, яку індивід прагне уникати, яким він не хотів би себе бачити;

4) ідентичність, що пред'являється, - набір образів, які індивід транслює іншим людям з тим, щоб вплинути на оцінку ними своєї ідентичності.

За Дж. Хабермасом [8], Я-ідентичність утворюється з сукупності особистісної і соціальної ідентичностей. Він розуміє особистісну і соціальну ідентичності як два виміри, в яких реалізується балансує Я-ідентичність (концепція балансу ідентичності). Вертикальний вимір - особистісна ідентичність - забезпечує пов'язаність історії життя людини. Горизонтальний вимір - соціальна ідентичність - забезпечує можливість виконувати різні вимоги всіх ролевих систем, до яких належить людина. Я-ідентичність виникає в балансі між особистісною і соціальною ідентичністю. Встановлення і підтримка цього балансу відбувається за допомогою технік взаємодії, серед яких виняткове значення відводиться мові. У взаємодії людина прояснює свою ідентичність, прагнучи відповідати нормативним очікуванням партнера. В той же час людина прагне до вираження своєї неповторності.

Для представників когнітивного підходу Г.Теджфела (теорія соціальної ідентичності) і Дж.Тернера (теорія самокатегоризації) характерна пристальна увага до соціального вимірювання людської поведінки. Ідентичність представляється в даних теоріях як когнітивна система, що регулює поведінку

у відповідних умовах. Вона включає дві підсистеми: особистісну і соціальну ідентичність. Особистісна, по відношенню до самовизначення індивіда, розглядається у сукупності унікально-індивідуальних характеристик: фізичних, інтелектуальних, моральних рис. Соціальна ж ідентичність складається з окремих ідентифікацій і являє собою визначення людиною себе через власну приналежність до різних соціальних категорій (раси, національності, статі тощо). Зазначені види ідентичності, за Г. Теджфелом, - це два полюси єдиного біполярного континууму, вибір форми поведінки в якому здійснюється в залежності від того, яка саме ідентичність актуалізується [2].

Дж.Тернер у своїй теорії самокатегоризації відзначив наявність тісної взаємозалежності між цими двома підсистемами Я-концепції, а саме: актуалізація особистісного рівня ідентичності пригнічує соціальний полюс самокатегоризації, знижуючи кількість рольових, стереотипних самопроявів і, навпаки, актуалізація групової ідентичності гальмує установки і поведінку, що породжуються особистісним рівнем самокатегоризації, і призводить до деперсоналізації [1].

Для Дж.Тернера особистісна і соціальна ідентичність — не стільки різні форми ідентичності, скільки різні форми самокатегоризації: особистість категоризує себе в межах певного біполярного континууму "ближче" то до одного, то до іншого полюса. Це кожен раз залежить від того, в якій конкретно групі виникає ситуація ідентифікації.

Таким чином, теорія Г.Теджфела і Дж.Тернера є спробою подолання дихотомії

особистісного і безособистісного начал в людині: соціальну ідентифікацію вони розглядають як більш високий рівень порівняно з особистісною і концентрують на ній свою увагу.

Г.Брейкуелл [5] інакше вирішує проблему співвідношення особистісної і соціальної ідентичності. Автор підкреслює взаємозв'язок між ними. З погляду реальної динаміки особистісна і соціальна ідентичності - не різні частини або аспекти єдиної ідентичності, а різні крапки в процесі розвитку останньої.

Г.Брейкуелл виділяє наступні структурні компоненти ідентичності: Біологічний організм. Ідентичність є продуктом взаємодії біологічного організму з соціальним контекстом. Біологічний організм "серцевина" ідентичності, проте з часом він стає все менш значущою її частиною.

1. Змістовне вимірювання. Включає всі характеристики, якими індивід користується, щоб описати себе, і які описують його як унікальну особистість.

2. Ціннісне вимірювання. Кожен елемент змістовного вимірювання має свою оцінку, позитивну або негативну, яка приписується йому індивідом, виходячи з соціальних норм і цінностей. Оцінки також не статичні, вони можуть змінюватись відповідно до змін в наявній соціальній ситуації. Таким чином, цінності індивіда знаходяться в стані зміни.

3. Час. Розвиток ідентичності протікає в плані суб'єктивного часу. Біографічний же час визначається змістовним і ціннісним параметрами вимірювання ідентичності, впливаючи, у свою чергу, на їх структурну організацію.

Література

1. Акмеологические основы профессионального самосознания личности: Уч.пособ. / А.А. Деркач, О.В. Москаленко, В.А. Пятин, Е.В. Селезнева: Рос. Академия госслужбы при Президенте РФ, Астраханский госпедун-т. - Астрахань: Из-во "Астрахгоспедун-т", 2000. - 329с.
2. Баранова Т.С. Теоретические модели социальной идентификации личности / Психология самосознания. Хрестоматия - Самара: Издательский Дом "БАХРАХ-М", 2000. - 672с.
3. Буякас Т.М. Проблема и психотехника самоопределения личности // Вопросы психологии. - 2002. - № 2. - С.28-39.
4. Буякас Т.М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов психологов // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. - 2000. - №1.- С.56-62.
5. Гупаловська В.А. Динаміка самореалізації особистості // Вісник філософського факультету ЛНУ ім. І.Франка. - Львів, 2003. - Вип.5, С.513-520.
6. Гупаловська В.А. Структурно-функціональна модель самореалізації особистості // Психологічні студії. - Львів, 2004. - С.72-80.
7. Ермолаева Е.П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность (статья первая) // Психологический журнал. - 2001.-Т.22,№4.-С. 51-59.
8. Зливков В.Л. Проблема особистісної та професійної самоідентифікації в сучасній психології // Соціальна психологія. - 2006. -№5(19). - С.128-136.